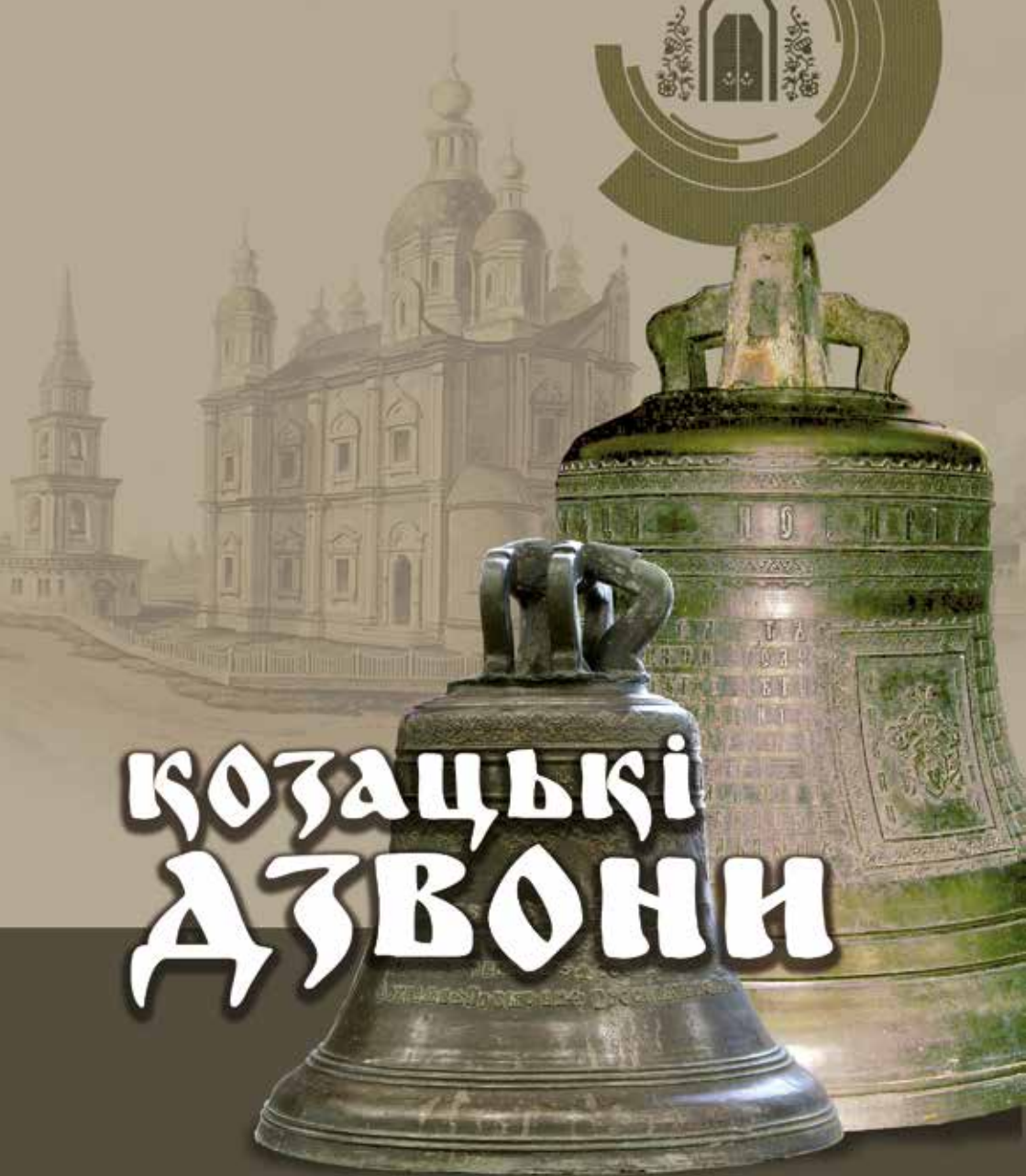

Музейні реліквії

ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

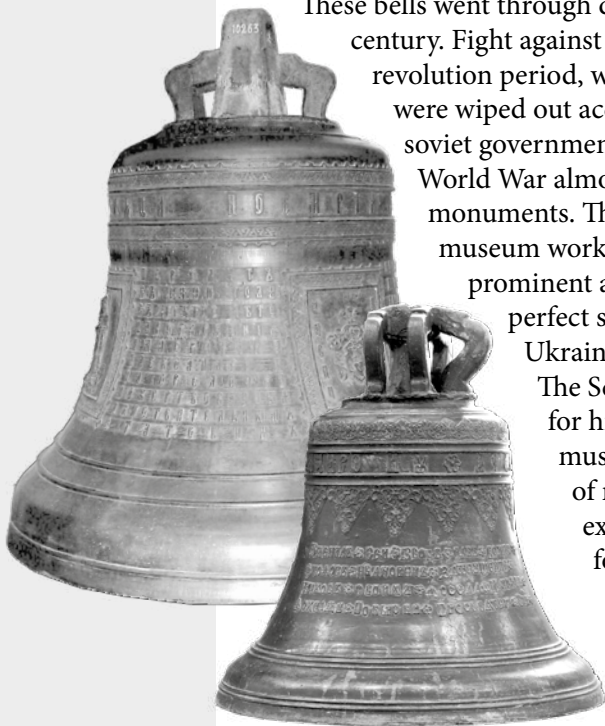
КОЗАЦЬКІ ДЗВОНИ

The issue tells readers the history of two unique bells of the Cossacks Time from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering. They were made by the initiative and with encourage of Cossacks colonels Pavlo Hertzyk (1630 – 1699) and Fedir Zhuchenko (? – 1709) in the late 17th – early 18th centuries and became iconic symbols of the great epoch in Ukrainian history known as “Mazepa’s Baroque”. Names of many famous Ukrainians and Poltava citizens are connected with these bells: culture and public figure, poet, archpriest of the Assumption Cathedral in Poltava Ioann Velychkovskyi; father of new Ukrainian literature Ivan Kotliarevskyi; writer and public figure Panas Myrnyi (Rudchenko), prominent Cossacks chronicler Samiilo Velychko and many others. One of two bells called “Kyzy-Kermen” contains poetic lines with mentioning of Ukrainian Hetman Ivan Mazepa. This inscription was not destroyed neither while the bell had been remade in 1890, nor later during the age of strict atheism.

These bells went through dramatic events in the 20th century. Fight against religion during the cruel revolution period, when a lot of Christian relics were wiped out according to the directives of the soviet government, and ordeals of the Second World War almost destroyed these outstanding monuments. They were preserved by devoted museum workers. Historic value of bells as prominent artifacts of national identity and perfect samples of bronze casting art in Ukraine are described.

The Scientific popular issue is meant for historians, local history experts, museologists, art critics, wide range of readers, and also for those who explore pages of Ukrainian history for the first time.

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

**Володимир МОКЛЯК,
Олександр СУПРУНЕНКО,
Віталій ЯРЕМЧЕНКО**

КОЗАЦЬКІ ДЗВОНИ

Харків – Полтава
ТОВ «Майдан»
2024

Друкується за рішенням Вченої Ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 4 від 05.08. 2024 р.)

М 74 **Мокляк В., Супруненко О., Яремченко В.** Козацькі дзвони. ПКМ імені Василя Кричевського. Харків, Полтава: ТОВ «Майдан», 2024. 16 с. : іл. (Музейні реліквії, вип. 1).

Mokliak V., Suprunenko O., Yaremchenko V. Cossack's Bells. The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Kharkiv, Poltava: «Maidan LLC», 2024. 16 p.: ill. (Museum relics, issue 1).

У виданні розповідається про два унікальні дзвони козацької епохи у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, їх історичну цінність як визначних реліквій вітчизняної історії та художнього бронзоливарництва.

An issue is dedicated to two unique bells of the Cossacks Time in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering. Historic value of bells as prominent artifacts of national identity and perfect samples of bronze casting art in Ukraine are described.

© Мокляк В., Супруненко О., Яремченко В., 2024.
© ПКМ імені Василя Кричевського, 2024.
© ТОВ «Майдан», 2024.

ДЗВІН «КИЗИ-КЕРМЕН»

(1695 р.)

Із-поміж багатьох реліквій Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, в залі, що розповідає про історію Полтавщини наприкінці XVII – у XVIII ст., привертає до себе увагу величезний дзвін. Це – «Кизи-Кермен», свідок героїзму, величі та військової звитяги козаків Полтавського полку кінця XVII ст.

Події 1695 р. стали часом найвищого піднесення України за все століття після пережитих потрясінь доби Руїни і сходження зірки гетьмана Івана Мазепи (1639–1709). Дніпровський похід, організований як са-

мостійна військова акція в рамках

ширшої Азово-Дніпровської кампанії (більш відомої як «Азов-

ські походи»), став початком

великих війн на Чорному морі. Українське козацтво

відіграло вирішальну роль у перемозі під час прове-

дення згаданої військової кампанії. Російськими і-

сториками традиційно по-

ходи кінця XVII ст. роз-

глядалися крізь призму реформ царя Петра I,

у яких українським союзникам та їх пере-

могам відводилася другорядна роль.

Дзвін

«Кизи-Кермен».

Сучасне фото.

«Kuzu-Kermen»

bell. Modern photo.

*Портрет гетьмана Івана Мазепи.
Худ. В. Побоків, н., о. 2021 р.
Portrait of hetman Ivan Mazepa.
By V. Pobokov, oil on canvas. 2021.*

Ідея здійснити похід проти Дніпровських фортець належала козацькій старшині та особисто гетьману Івану Мазепі, котрі тривалий час виношували думку організації масштабної військової операції із протидії наступу Оттоманської Порти. Гетьман Іван Мазепа намагався врахувати недоліки та невдачі двох попередніх Кримських походів, для чого відмовився від військових дій на Кримському півострові, зосередившись на підступах до нього – чотирьох турецьких фортецях, що контролювали гирло Дніпра.

У 1690 р. козаки зробили попередню, доволі успішну спробу знищити передмістя Кизи-Кермена у відповідь на спустошення українських земель. У виправі взяли участь і козаки Лубенського та Переяславського полків.

План нового походу із дотриманням секретності затвердили на військовій раді 5 лютого 1695 р. Крім головного – Азовського напрямку, –

був спланований похід у пониззя Дніпра з метою забезпечити праве крило основних об'єднаних сил та відтягнути на себе татар і турків.

Події походу детально описав видатний козацький літописець і наш земляк Самійло Величко (1670–1728) на початку XVIII ст. 11 липня війська розпочали стрімкий рух до фортеці Кизи-Кермен уздовж правого берега Дніпра. Після 12-денного переходу на вечір 23 (25) липня підійшли до укріплень Кизи-Кермена. З цього дня розпочалася його облога, що тривала до моменту падіння фортеці – 30 липня. Перший бій під стінами фортеці відбувся одразу після підходу основних сил – у ніч з 24 на 25 липня. У ньому взяли участь і козаки Лубенського полку. Згідно «Літопису» Самійла Величка, війська «осадили накрепко» фортецю і розпочали будівництво шанців, не зважаючи на обстріли турецького гарнізону. Наступного дня почався обстріл фортеці з гармат та

*Штурм Кизи-Кермена за гравюрою Л. Тарасевича. 1695 р.
Assaulting of Kyzy-Kermen according to the engraving by L. Tarasevych. 1695.*

мортир, який вівся майже без перерв упродовж наступних 6 днів – до 30 липня. «Зо всех сторон з пушок, мортиров и оружья дробного», «з пушок и дробного оружья бито, бомбы з мортиров кидано» – писав про облогу Самійло Величко.

Ключову роль у блокаді фортеці відіграли запорожці, які несподіваним маневром за добу спустилися на човнах по Дніпру і блокували її з води. Цей маневр був повторений наступного 1696 р. під Азовом і забезпечив успіх усієї військової кампанії.

На шостий день, 30 липня, війська завершили будівництво підкопу і заклали міну, в результаті чого була підірвана вежа з південної сторони (від Очаківської фортеці). Сила вибуху була настільки потужною, що вибухова хвиля викидала за межі міських укріплень людей. Після цього крізь пролом у башті був здійснений генеральний штурм фортеці. На місці вежі зав'язався рукопашний бій, який тривав близько п'яти годин і завершився повною капітуляцією турецького гарнізону. Після падіння Кизи-Кермена гарнізони інших фортець здалися практично без бою.

Найбільше відзначилися під час штурму і взяття Кизи-Кермена козаки Миргородського та Полтавського полків, очолювані полковниками Данилом Апостолом (1654–1734) і Павлом Герциком (1630-

Портрет Самійла Величка.
Худ. М. Підгорний, н., о. 2004 р.
Portrait of Samiilo Velychko.
By M. Pidhornyi, oil on canvas. 2004.

ті – 1699). Командувач московського війська Борис Шереметєв (1652–1719) повідомляв царя про військові трофеї, взяті під час облоги міста, серед яких були і гармати: «... пушки, где в которых местех стояли и приведены были на обозы наши и на шанцы, отбили». Частина гармат дісталася московським стрільцям (14 од.), а частина – українським козакам, зокрема, з Полтавського полку.

Саме на згадку про славу перемогу після повернення з походу полтавські козаки вирішили із захоплених у бою турецьких гармат та інших зібраних металевих речей відлити величезний дзвін для головного храму міста – собору Успіння Пресвятої Богородиці в Полтаві. Витрати на відливку взяв на себе полковник Павло Семенович Герцик. Відливав дзвін 6 листопада 1695 р. київський майстер-ливарник Афанасій Петрович. Зовнішню

поверхню дзвону прикрасили різними рельєфними зображеннями й написами, в тому числі віршем відомого українського поета доби бароко, полтавця і протопресвітера Успенського собору Іоанна Величковського (1630(1651) – 1701(1726)). У вірші розповідалася історія дзвону та згадувалося про здобутки полтавського козацтва.

Декорований дзвін рельєфними зображеннями Божої Матері, Хреста та герба полтавського полковника Павла Герцика.

Для мешканців полкової фортеці поява дзвону була подією великої ваги. Тривалий час дзвін був головним для міста – скликав на службу до соборної церкви, сповіщав про важливі історичні події, бив на сполох, вів відлік часу, аж до першої половини XIX століття, коли замовк через тріщину. Під звуки цього дзвону відбулося урочисте відкриття Іллінського ярмарку в Полтаві 20 липня 1852 р., під його жалібний спів у 1838 р. полтавці проводжали в останню путь Івана Котляревського, а в 1920 р. – Панаса Мирного.

Нагадаємо, що до 1864 р. дзвін, уже пошкоджений, ще знаходився на дзвіниці, а в квітні 1876 р. його зняли і поставили поряд із нею. У 1890 р., за ініціативою настоятеля Успенського собору протоієрея Миколи Уралова (1847–1922), було підняте клопотання про переливання пам'ятки українського бронзолivarництва зі збереженням старанно скопійованих написів і зображень. Ініціатива була підтримана єпископом полтавським Іларіоном (1824–1904). Виконання ливарних робіт здійснювалося коштом полтавської поміщиці Тетяни Старицької на московському заводі М. Фінляндського. 15 жовтня 1890 р. дзвін було перелито, а 8 грудня цього ж року його привезли до Полтави.

Зважаючи на тривалу історію козацької реліквії та художні якості оформлення, дзвін Кизи-Кермен виступає унікальною пам'яткою

Дзвін «Кизи-Кермен» до переливання.

Мал. 2-ї пол. XIX ст.

«Kyzyl-Kermen» bell before remolding.

Picture of the late 19th c.

Дзвін «Кизи-Кермен». Фрагменти: зображення Божої Матері та герба полковника Павла Герцика. Текст вірша Іоанна Величковського.
«Kuzu-Kermen» bell. Fragments: image of Virgin Mother and emblem of colonel Pavlo Hertsyk. Text from the poem by Ioann Velychkovskyi.

української історії, культури, витвором мистецтва доби «мазепинського» бароко, рідкісним збереженим зразком тогочасного ливарництва.

Дзвін прикрашений зображенням герба полтавського полковника Павла Герцика (сподвижника гетьмана Івана Мазепи, тестя гетьмана України у вигнанні Пилипа Орлика), Хреста, Божої Матері та уже згаданим написом із поетичним твором Іоанна Величковського – пам'яткою давньої української літератури. Виготовлений із мідного сплаву, його маса – 119 пудів 36 фунтів або 1965,6 кг, висота – 155 см, діаметр в основі – 153 см.

*На подвір'ї музею. 1960 р.
At the museum courtyard. 1960.*

*Дзвін «Кизи-Кермен».
Фрагмент із зображенням хреста.
«Kyzy-Kermen» bell.
Fragment with image of cross.*

До 1930 р. козацька реліквія знаходилася на дзвіниці Полтавського Успенського собору, звідки її скинули більшовики-богоборці та через що дзвін отримав пошкодження. Після цього його відвезли на склад «Рудметалторгу» і мали переплавити. Саме з цього складу славетний дзвін було викуплено Полтавським державним музеєм за 550 карбованців, а 15 січня 1930 р. його внесли до списку пам'яток ливарного мистецтва як об'єкт першої категорії. Однак пригоди

дзвону на цьому не закінчилися. Перевезений на подвір'я музею він став одним із перших елементів ще тоді «народжуваного» скансену.

Під час Другої світової війни восени 1941 р. ця пам'ятка козацького ливарництва зробила ще одну «мандрівку» – до Сибіру – аж до Красноярська, куди була евакуйована з Полтави разом із обладнанням Полтавського паровозоремонтного заводу за безпосередньої участі директора підприємства Тимофія Гайового (1909–1979). Не дивлячись на воєнне лихоліття, дзвін не перелили у так потрібний на той час кольоровий метал. Він стояв посеред двору цеху новозбудованого евакуйованого паровозоремонтного заводу. І тільки 1952 р. спеціально відправлена бригада полтавців повернула реліквію до нашого міста. З 1956 р. дзвін записаний до нового музейного інвентаря. На початку 1960-х рр. група жінок-музейниць втягла дзвін до музейного приміщення, для чого навіть довелося розбирати частину двірного отвору одного із залів...

Так дзвін Кизи-Кермен 1964 р. потрапив до експозиції зали № 10, котра розповідає про історію краю у XVIII ст., де його можна бачити і сьогодні (ПКМВК 13814, М 2789). Відвідувачі, напевне, вже й не зможуть уявити образ цього музейного простору без головного атрактивного експонату, пов'язаного з іменами плеяди історичних особистостей полтавської й загальноукраїнської історії – Івана Мазепи, Павла Герцика, Івана Величковського та багатьох інших.

*Дзвони «Кизи-Кермен» і Федора Жученка в експозиції залу № 10 музею. 2019 р.
«Kyzy-Kermen» and Fedir Zhuchenko's bells in the exposition of hall 10. 2019.*

ДЗВІН ІЗ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ СЕЛА ЖУКИ (1704 р.)

На сьогодні серед музейних зібрань України збереглося зовсім мало предметів, котрі можна безпосередньо пов'язати із гетьманом Іваном Мазепою та людьми, які оточували його. Одним із таких експонатів саме й є дзвін, що прикрашає вже згадану залу № 10 музею. Він невеликий, висотою 69 см, діаметром 67 см (ПКМВК 2826, М 44). Виготовлений із мідного сплаву, у верхній частині розміщено напис: «Месяца отговрия дня 8 року 1704», обрамлений стилізованим рослинним орнаментом. Нижче напис: «Отменил сей звон раб Божий Федор Иванович за отпущение грехов своих до села Жуков до храму Покрові Пресвятія Богородиці» (обидва тексти подано за тогочасним правописом) та стилізовані розетки гірлянди квітів. З однієї сторони – рельєфне зображення Богоматері, з іншої, під згаданим написом, – ненобілітований герб полтавського полковника Федора Івановича Жученка (? – 1709).

*Дзвін із Покровської церкви с. Жуки.
Bell from the Protection Church in Zhuky Village.*

*Богоматір та герб полковника Федора Жученка
на дзвоні з Покровської церкви с. Жуки.
Virgin Mother and emblem of colonel Fedir Zhuchenko
at the bell from the Protection Church in Zhuky Village.*

Герб у вигляді щита, де в центрі вміщено пробите навхрест стрілами серце, увінчане стилізованою короною, з боків якого – крилаті грифони, що стоять на задніх лапах, а внизу – зображення ангела (?). У верхній і нижній частинах герба розміщені трикутником ініціали полковника Ф. І. Жученка – «И», «Ф», «Ж».

Ф. І. Жученко належав до старовинного полтавського козацького роду, в 1649 р. був реєстровим козаком Петрашової Полтавської сотні. Займав полковий уряд кілька разів – у 1659–1661, 1670–1672, 1679–1681, 1687–1689, 1689–1691 рр., а в 1692–1693 рр. згадувався як «значний і заслужений військовий товариш», 1708 р. – «знаменитий в Войску Запорозжском товариш». Був противником Івана Виговського, підтримавши сторону Юрія Хмельницького. Вперше обраний полтавським полковником у липні 1659 р. після того, як Кирика Пушкаря, що займав цю посаду, змістили полтавці за підтримку Івана Виговського. Разом із Юрієм Хмельницьким перейшов на бік Польщі і, хоча згодом був прощений, все ж таки втратив полковництво. Вдруге став полковником за гетьмана Дем'яна Многогрішного, з падінням якого у 1672 р. знову був усунутий від полковництва. У 1678 р. брав участь у Чигиринських походах, де був тяжко поранений під час облоги Чигириня.

Серед володінь Федора Жученка була належна йому здавна «січ» на р. Орелі, на яку 1680 р. він отримав підтверджувальний універсал. У 1682 р. брав участь у розмежуванні «великоросійських та малоросійських» земель, а після Другого Кримського походу 1689 р., разом із гетьманом Іваном Мазепою, в складі старшинської делегації їздив до Москви, де невдовзі разом із усіма склав «присягу» на вірність царю Петру. 1697 рік ознаменувався для Ф. Жученка придбанням нових земельних володінь – купівлею сіножаті й лук на р. Тагамлик, де він оселив слободи Федорівку, Тагамлик та Лукіщину. Помер 1709 року, останній документ, де він згаданий, – духовниця, датована 3? серпня 1709 р.

Село Жуки, до Покровської церкви якого було пожертвувано дзвона, було осаджене на початку XVII ст. Іваном Жуком – засновником роду Жученків. У 1682 р. гетьман І. Самойлович, «респектуючи на стариннія в войску запорожском заслуги» пана Федора Жученка, напевно, на прохання останнього, передав с. Жуки у

*Напис про відливку дзвону до Покровської церкви с. Жуки на замовлення полтавського полковника Федора Жученка.
Inscription about casting the bell for the Protection Church in Zhuky Village on request of Poltava colonel Fedir Zhuchenko.*

його володіння. Через вісім років гетьманський універсал був підкріплений царською жалуваною грамотою (1690 р.). У цей же час Ф. Жученко породичався із впливовими старшинськими родами Кочубеїв та Іскор. Так, одна із його доньок була одружена з Василем Леонтійовичем Кочубеєм (бл. 1640 – 1708), інша – з полковником Іваном Іскрою (? – 1708). Із останніми його пов'язували давні зв'язки ще від часу козацького повстання Якова Остряниці-Іскри. Після смерті Ф. Жученка село перейшло у власність його онука – В. В. Кочубея (1680–1743).

У XVII ст. село слугувало за полковницьку резиденцію Ф. Жученка, а у XVIII ст. його онука – полтавського полковника В. В. Кочубея.

Зараз невідомо точно, як потрапив дзвін до музейного зібрання. Можна лише здогадуватися, що його привезли до Полтави у 1960-х рр. після руйнування церкви, котра, до того ж, була певний час усипальницею частини роду Кочубеїв. Зокрема, тут був похований полтавський полковник Василь Васильович Кочубей.

Дзвін, як вочевидь унікальна пам'ятка бронзоліварництва, є не лише художньо виконаним культовим церковним аксесуаром, а й одним із речових свідків славної козацької історії Полтавщини. Варто нагадати, що голос цього дзвону тривалий час слухав видатний козацький літописець Самійло Величко, який проживав на схилі літ у Жуках. На сьогодні – це чи не єдиний артефакт, котрий, окрім знаменитого «Літопису», можна безпосередньо пов'язати із його ім'ям.

ЛІТЕРАТУРА

Бучневич В. Сведения о колоколе «Кизикермане» в Полтавском Успенском кафедральном соборе. Полтава: Типогр. И. А. Дохмана, 1883. 11 с.: ил.

П. І. Д. Колокол «Кизикерман» на колокольне Полтавського кафедрального собора. Полтавские епархиальные ведомости: часть неофициальная. Полтава, 1865. № 22. С. 528–531.

Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917 – 1941 рр. Частина II. Київ, 1995. С. 124.

Аптекарь Р. Повернення «Кизикермена». Україна. 1974. № 26.

Сидоренко Г. О. Дзвін Казикермен. Зоря Полтавщини. 1961. 13 травня. С. 4.

Пам'ятки козацької слави у зібранні [Полтавського] музею: каталог виставки (22 та 26 вересня 1991 р.). Укладачі Мокляк В. О., Супруненко О. Б. Полтава, 1991. 12 с.: іл.

Мокляк В. Дзвін «Казикермен»: (Із історії одного експонату). Полтавські епархіальні відомості. 1998–1999. Полтава: АСМІ, 1999. Ч. 5. С. 13–20.

Мокляк В. О. «Кизикермен» дзвін. Полтавіка. Полтавська енциклопедія у 12-ти томах. Т. 12: Релігія і церква. Гол. ред. О. А. Білоусько. Полтава: Полтавський літератор, 2009. С. 274–275.

Яремченко В. Герби полтавських полковників Павла Герцика та Федора Жученка на дзвонах кін. XVII – поч. XVIII ст. Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2008. Вип. IV. Кн. I. С. 425–427.

Яремченко В. До історії села Жуки Полтавського району. Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. Полтава: Полтавський літератор, 2010. Вип. V. С. 301–314.

Яремченко В., Супруненко О. Ювілей дзвону Кизи-Кермен. До 325-річчя унікальної пам'ятки. Вісті. Полтава, 2020. 29 травня. № 22 (9089). С. 7: фото та 2 рис.

ЗМІСТ

Дзвін «Кизи-Кермен» (1695 р.).....	3
Дзвін із Покровської церкви села Жуки (1704 р.).....	11

Науково-популярне видання
Володимир Мокляк, Олександр Супруненко, Віталій Яремченко

КОЗАЦЬКІ ДЗВОНИ

Музейні реліквії, вип. 1.

На обкладинці:

1 с. – козацькі дзвони в експозиції музею.
Гравюра Г. Стадлера «Успенський собор у Полтаві». 1808 р.
4 с. – текст вірша Іоанна Величковського. 1695 р.

Оригінал-макет підготовлено
у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.
Дизайн і комп'ютерна верстка Наталії Васильєвої
Відп. редактор Олександр Супруненко
Фото Володимира Мокляка, Василя Пойдема, Сергія Харченка
Англійський текст Наталії Кондрагенко

Здано в набір 20.04.2021. Підписано до друку 05.08.2024.
Формат 60 × 84/16. Папір офсетний, крейдяний. Друк офсетний.
Ум. друк арк. 1,0. Наклад 300 прим. (1 запуск – 50 прим.).
Зам. № 03/2024.

Виготівник: ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

*Покровська церква у с. Жуки. Малюнок козака Чапіги. 2-га чв. XIX ст.
Protection Church in Zhuky Village. Drawing by Cossack Chapiha.
The second half of the 19th c.*

В року тысяча шесть сотъ деѣ(т)десять пѣто(м),
То славно(м) Кузи Керменъ о(т)хр-тианъ вѣано(м),
Зау-рѣва рускихъ ч-рѣй Петра. Фотѣ,
Зачемъ пѣва Назель Т-го(м) дарована,
Содружень е(т) збѣнъ сей ко Т-хоеи славо
До краю Успеня во град Платавѣ
Що шукѣ казикарченски

арма(т)ныхъ здобивныхъ,
Кохто(м) его м-ти воцѣка полтавски(х) вожа,
Павла Семеновича, Украини сторожа.

Евѣль Ветиковекий